

QURANIC REQUIREMENTS FOR MESSAGES SENT IN CYBERSPACE*

Sayyed Issa Mostarhami ¹

Hamideh Hadibeh ²

ABSTRACT

Cyberspace is a space in which communication is done by the World Wide Web, which includes a variety of networks such as Facebook, WeChat, Telegram, WhatsApp, ETA, Viber, and so on. The human instinctual desire to talk and communicate with others is one of the important reasons for using cyberspace. On the other hand, the spread of high-speed interactions and exchanges in cyberspace has made it possible to break temporal and spatial boundaries and allow people to easily talk and exchange opinions and thoughts with each other. The use of this space has widely affected individual and social life, sometimes more than the real space. Proper knowledge and public awareness has provided the ground for the proper use of this space, and by observing the rules and requirements of dialogue in this space, it has turned threats into opportunities and eliminated the destructive damages of this space. Effective communication and mutual understanding requires compliance with rules and regulations.

The communication process consists of three main elements: the message, the sender, and the receiver. A descriptive and analytical study of the enlightening verses of the Holy Quran shows that this book of guidance has set criteria for each of these pillars. This heavenly book, observing the principle of science and awareness, honesty, chastity, politeness, beauty and also having the support of thought and knowledge, is considered as one of the requirements related to the message that the sender of the message must be obliged to.

Keywords: Cyberspace, Social Networks, Virtual Messaging, Quranic Dialogue Criteria.

---

*. **Date of receiving:** 19 November 2020, **Date of approval:** 12 December 2020.

1. Assistant Professor of Al-Mustafa International University/ Director of Quran and Science Department, Quran and Hadith Complex:
dr.mostarhami@chmail.ir.

2. Graduated from the 3rd level of the Centre for Management of Women's Seminary: hamidehhdibeh1358@gmail.com.

بایسته‌های قرآنی پیام‌رسانی در فضای مجازی*

سید عیسی مسترحمی^۱ و حمیده هادی به^۲

چکیده

فضای مجازی، فضایی است که ارتباطات در آن توسط شبکه جهانی اینترنت انجام می‌شود. این فضا شامل انواع شبکه‌های خارجی و داخلی از جمله فیس‌بوک، ویجت، تلگرام، واتس‌آپ، وایبر، ایتا، سروش و... است. میل غریزی انسان به گفتگو و ارتباط با دیگران یکی از دلایل مهم استفاده از فضای مجازی است. از سوی دیگر گسترش تعاملات و تبادل نظر با سرعت بالا در فضای مجازی این امکان را فراهم ساخته تا مرزهای زمانی و مکانی شکسته شود و افراد به راحتی به گفتگو و تبادل آراء و افکار با یکدیگر پردازند. استفاده از این فضا به صورت گسترده‌ای شئون زندگی فردی و اجتماعی را تحت تأثیر قرار داده که گاه تأثیر آن از فضای حقیقی بیشتر است. شناخت درست و آگاهی بخشی عمومی زمینه را برای استفاده مناسب از این فضا فراهم آورده و با رعایت ضوابط و بایسته‌های گفتگو در این فضا، می‌توان تهدیدها را تبدیل به فرصت کرد و آسیب‌های مخرب این فضا را از بین برد. ارتباط مؤثر و فهم متقابل، نیازمند رعایت ضوابط و قوانینی است. فرایند ارتباط دارای سه رکن اصلی پیام، ارسال‌کننده و دریافت‌کننده پیام است. مطالعه توصیفی - تحلیلی آیات نورانی قرآن کریم نشان می‌دهد که این کتاب هدایت، ضوابطی را برای هر یک از این ارکان معین کرده است. این کتاب آسمانی، رعایت اصل علم و آگاهی، صداقت، عفت، ادب، زیبایی و نیز دارای پشتوانه فکر و اندیشه بودن، جزء بایسته‌های مربوط به پیام شمرده شده است که ارسال‌کننده پیام باید به آن ملتزم باشد.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، ضوابط گفتگو، فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی، پیام در فضای مجازی

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۸/۲۹ و تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۲۲.

۱. استادیار جامعة المصطفى العالمية (نویسنده مسئول): dr.mostarhami@chmail.ir.

۲. دانش آموخته سطح سه مرکز مدیریت حوزه علمیه خواران: hamidehahadibeh1358@gmail.com.

مقدمه

از جمله ثمرات فضای مجازی، امکان چت و گفتگوست. افراد با وجود اینکه از هم دورند و در فضای حقیقی فرسنگ‌ها میانشان فاصله است؛ اما همین فاصله در فضای مجازی از بین می‌رود؛ به نحوی که می‌توانند همدیگر را ببینند و با هم مذاکره و گفتگو کنند. برگزاری جلسات علمی و اداری، مباحثات علمی و تشکیل کلاس‌های درسی و گفتگوی‌های دوستانه از جمله قابلیت‌های این فضا است.

گفتگوی صمیمانه از اخلاق بهشتیان است، چنانکه که در قرآن آمده است: ﴿مُتَّكِنِينَ عَلَيْهَا مُتَّقِلِينَ﴾ (واقعه/۱۶)؛ بهشتیان روبه‌روی هم بر سریر تکیه می‌زنند و محفل انس تشکیل می‌دهند و از مذاکرات چهره به چهره لذت می‌برند (مکارم، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴: ۲۳/۲۱۱)؛ در روایات نیز آمده است که: «الْتَلَطُّ رَاحَةَ الرُّوحِ»؛ (ابن بابویه صدوق، من لایحضره الفقیه، ۱۴۱۳: ۴/۴۰۲)؛ سخن آرامش جان است و سخن گفتن - به‌ویژه به‌صورت چهره‌به‌چهره - موجب آرامش افراد می‌گردد.

انسان آکنده از اندیشه، احساسات و باورهایی است که در وجود او نهادینه شده است و کلام پلی است، میان اسرار درونی و عالم بیرون که به‌واسطه آن ماهیت پنهان آدمی آشکار می‌شود. امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: «الْمَرْءُ مَحْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ» (شریف رضی، نهج البلاغه، ۱۴۱۴: ح ۱۴۸)؛ «انسان در زیر زبانش نهفته است.»

گفتگو در حقیقت جریان دوطرفه‌ای است که طی آن افراد به تبادل افکار، احساسات و نظریات خود می‌پردازند و از طریق پیام‌هایی که همسانی معنا برای طرفین دارد، به انجام این کار مبادرت می‌ورزند. البته باید در نظر داشت که ارتباط در فضای مجازی به‌صورت کلامی و غیرکلامی صورت می‌گیرد: ارتباط کلامی: در این نوع ارتباط، اطلاعات و افکار از طریق زبانی و گفتار منتقل می‌شود، خواه به‌صورت چت گفتاری باشد یا نوشتاری.

ارتباط غیرکلامی: ارتباطی است که مفاهیم و معانی از طریق زبانی و گفتاری میان انسان‌ها منتقل نمی‌شود (نظیر عکس، تصویر، فیلم و یا حتی انتخاب تصویر پروفایل).

اصولاً در هر الگوی ارتباطی سه عنصر اصلی وجود دارد. نخست: پیامی که دارای محتواست و ارتباط به خاطر آن شکل گرفته است؛ دوم: ارسال‌کننده پیام که با قصد معینی درصدد ارتباط با دیگران است؛ سوم: دریافت‌کننده و مخاطب پیام. این مقاله به مهم‌ترین بایسته‌های قرآنی پیام ارسالی در فضای مجازی می‌پردازد.

پیشینه تحقیق

تاکنون آثار متعددی در مورد اصول و آداب گفتگو از منظر قرآن و روایات (در مورد فضای حقیقی) نگاشته شده است. از جمله «آداب گفتگو و مناظره از دیدگاه قرآن و روایات»، علی اصغر رضوانی؛ «آداب گفتگو از دیدگاه قرآن و حدیث»، جواد ایروانی و «گوش قرآن‌پسند»، سید اسدالله یاوری. گرچه در مورد فضای مجازی و آسیب‌شناسی آن آثار متعددی وجود دارد، مانند «فضای مجازی»، سید محسن پاک‌نهاد، «خانواده مسلمان و فضای مجازی»، سعیدرضا عاملی و «ظرفیت‌های فراروی جهان اسلام در فضای مجازی»، دکتر علی مرشدی زاد؛ اما در خصوص گفتگو و آداب آن در فضای مجازی منبع چندانی در دسترس نیست و تنها چند مقاله یافت شد. از جمله «گفتگو در فضای مجازی»، غفار پارسا و «حوزه عمومی و گفتگو در شبکه‌های مجازی»، بهجت یزدخواستی، ولی هیچ‌کدام با رویکرد قرآنی و روایی نبوده است. در کتاب‌های تفسیری مانند تفسیر المیزان، تفسیر نمونه، تفسیر تسنیم و تفسیر مجمع‌البیان، ذیل آیاتی که در مورد آداب گفتگو آمده است، مطالب مفیدی ذکر شده است که قابل تطبیق به فضای مجازی نیز است.

الف. مفهوم‌شناسی

یک. پیام

پیام به معنای خبر و پیغامی است که به صورت زبانی یا مکتوب ادا می‌شود (دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ۱۳۷۷: ۴/۵۱۲۹). در تعریفی دیگر پیام عبارت است از: «مجموعه الفاظ، لغات، کلمات، حرکات، اصوات و اشکالی که پیام‌دهنده قصد دارد، ضمن ارائه آنچه در نظر دارد، بیان نماید.» (زورق، ارتباطات و آگاهی، ۱۳۸۸: ۱۲۲).

پیام ممکن است کلامی یا غیرکلامی باشد. پیام کلامی به صورت نوشتار یا گفتار است و پیام غیرکلامی شامل اشارات، علائم و تصاویری هستند که برای ایجاد ارتباط به کار می‌روند. مانند تصویر پرستاری که انگشت بر بینی خود گذاشته و همگان را به سکوت دعوت می‌کند.

در ارتباط با پیام سه عامل مؤثر وجود دارد:

الف. رمز پیام: گروهی از نمادها که به شیوه‌ای ساخته می‌شوند تا برای برخی افراد معنا دار باشند؛

ب. محتوا: مواد درون پیام که به وسیله منبع برای بیان هدف او بیان شده است؛

ج. نحوه ارائه پیام: تصمیماتی که منبع و فرستنده برای انتخاب و تنظیم و ترتیب کدها و محتوا

می‌گیرند (اسکندری، عوامل مؤثر در عناصر ارتباطی از دیدگاه قرآن کریم، ۱۳۹۱: ۲۴-۱).

اصولاً پیام به‌عنوان پل ارتباطی بین گوینده و شنونده است. پیامی سودمند است که مطابق با واقعیت و متناسب با موقعیت افراد باشد و با هدف و قصد خیر بیان شود. برای برقراری یک ارتباط مناسب لازم است، طرفین گفتگو معیارها و ضوابط یک پیام مؤثر را در نظر داشته و رعایت کنند.

دو. فضای مجازی

این واژه اولین بار در سال ۱۹۸۴، در رمان علمی - تخیلی ویلیام گیسون (William Gibson) مطرح شد. این اصطلاح برای توصیف یک فضای خیالی به‌کاربرده شد، این اصطلاح برای توصیف یک فضای خیالی به‌کاربرده شد، جایی که در آن واژه‌ها، روابط، داده‌ها، ثروت و قدرت از طریق ارتباطات به‌واسطه کامپیوتر پدیدار می‌شوند (مجتهدی نجفی، درک شبکه‌های اجتماعی، ۱۳۹۵: ۲۵). به‌طورکلی امروزه آنچه را که با شیوه زندگی و تفکر مرتبط با تکنولوژی نوین اطلاعات رابطه باشد، با صفت سایبر نام می‌برند و به فضای رایانه‌ای که سازنده یک فضای جغرافیایی مجازی است، فضای سایبرنتیک یا فضای مجازی می‌گویند (محسنی، جامعه‌شناسی جامعه اطلاعاتی، ۱۳۸۰).

واژه سایبر (cyber) در فارسی به مجاز و مجازی ترجمه شده است (<https://dic.b-amooz.com>)؛ اما این ترجمه گویا و دقیق نیست؛ زیرا محیط سایبر، محیطی حقیقی و واقعی است، نه دروغین و مجاز؛ به تعبیر دقیق حضرت آیت‌الله جوادی آملی چیزی که امروز به‌عنوان فضای مجازی معروف شده، در اصل حقیقت است؛ چراکه مجاز را می‌توان کنار زد؛ اما حقیقت را نمی‌توان (سیاح طاهری و گروه مؤلفان، حقیقت مجازی، بی‌تا: ۳۳). بنابراین، فضای مجازی در اصل خودش حقیقت است.

سه. اینترنت

اینترنت در لغت به معنای شبکه کامپیوتری جهانی برای مبادله اطلاعات است. اینترنت، سامانه‌ای جهانی از شبکه‌های رایانه‌ای به‌هم‌پیوسته است که از مجموعه پروتکل اینترنت برای ارتباط با یکدیگر استفاده می‌کنند. به‌عبارت‌دیگر، اینترنت شبکه شبکه‌هاست که از میلیون‌ها شبکه خصوصی، عمومی، دانشگاهی، تجاری و دولتی در اندازه‌های محلی و کوچک تا جهانی و بسیار بزرگ تشکیل شده است که با آرایه وسیعی از فناوری الکترونیکی و نوری به هم متصل شده‌اند. اینترنت ابزار ورود به فضای مجازی است (<https://fa.m.wikipedia.org>).

چهار. شبکه‌های اجتماعی

مجموعه‌ای از افراد یا سازمان‌هایی هستند که به‌وسیله یک یا چند نوع خاص از وابستگی، مانند ایده‌ها و تبادلات مالی، دوست‌ها، خویشاوندی، لینک‌های وب و... به هم متصل شده‌اند. در حال حاضر شش نوع شبکه اجتماعی در جهان وجود دارد (سیاح طاهری و دیگران، حقیقت مجازی، بی‌تا: ۵۵-۵۶).

۱. شبکه اجتماعی متن محور همچون: گوگل پلاس و فیس بوک؛
۲. شبکه های اجتماعی فیلم محور مانند: یوتیوب و آپارات؛
۳. شبکه های اجتماعی تصویر محور همچون: اینستاگرام و فلیکر؛
۴. شبکه های اجتماعی موضوع محور نظیر: لینکدین و داگاستر؛
۵. شبکه های اجتماعی مخاطب محور شبیه: «نی نی فیس» با محوریت کودک و «امپرس» با محوریت زنان؛
۶. شبکه های اجتماعی خدمات محور مانند: شبکه های تعیین وقت پزشک و پرداخت قبوض.

ب. بایسته های قرآنی پیام در فضای مجازی

مطالعات قرآنی نشان می دهد، برخی از مهم ترین ضوابط مربوط به پیام عبارت اند از:

۱. عالمانه و آگاهانه

یکی از بایسته های مهم پیام، داشتن محتوایی بر اساس علم و آگاهی است. رابطه بین گفتار و علم دوجانبه است. انسان نباید کلامی بدون علم و آگاهی بگوید و همچنین شایسته نیست با وجود آگاهی از صحت مطلبی، بر خلافش سخن بگوید. قرآن کریم از انسان های عالم به دانایان (زمر/ ۲)، بینایان (فاطر/ ۱۹) و زندگان (فاطر/ ۲۲) یاد می فرماید.

علم و آگاهی گوینده و احاطه او به موضوع بحث سبب می شود که شنوندگان بر اساس صلاحیت علمی و اطلاعاتی او سخنانش را بشنوند و حرف های او را تأیید کنند. در غیر این صورت نمی تواند، مطلبی را به دیگران تفهیم کند.

انسان مکلف است، در مورد چیزی که علم ندارد، سخن نگوید. خداوند در قرآن کریم می فرماید: ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾ (اسراء/ ۳۶)؛ «و از چیزی که بدان علم نداری (در مرحله اعتقاد و گفتار و عمل) پیروی مکن؛ زیرا گوش و چشم و دل، هر یک مورد سؤال قرار خواهند گرفت.»

این آیه نسبت به هر گفتار یا کردار یا تصمیمی که از روی علم نباشد، عمومیت دارد. گویی چنین می گوید: جز آنچه را که علم به درستی آن داری، نگو و جز آنچه را که به درستی آن یقین داری، انجام نده و جز آنچه را که به صحت آن اطمینان داری، معتقد نباش (طبرسی، ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۳۶۰: ۱۴/ ۱۳۵).

در آیین مقدس اسلام، سخن گفتن از روی علم و آگاهی تا حدی اهمیت دارد که یکی از حقوق خداوند بر بندگان شمرده شده است: عَنْ زُرَّارَةَ بْنِ أَعْيَنٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عليه السلام «مَا حَقُّ اللَّهِ عَلَى الْعِبَادِ قَالَ أَنْ يَقُولُوا مَا يَعْلَمُونَ وَيَقْفُوا عِنْدَ مَا لَا يَعْلَمُونَ»؛ زراره می‌گوید: از امام باقر عليه السلام پرسیدم: «حق خدا بر بندگان چیست؟ فرمود: آنچه می‌دانند بگویند و از آنچه نمی‌دانند، بازایستند (کلینی، اصول کافی، ۱۴۰۷: ۱/۴۳، ح ۷)».

بسیاری از روایات اهل‌بیت علیهم السلام به شدت انسان‌ها را از سخن گفتن بدون علم و آگاهی نهی کرده‌اند؛ امیرالمؤمنین علی عليه السلام می‌فرماید: «إِيَّاكَ وَالْكَلامَ فِيمَا لَا تَعْرِفُ طَرِيقَتَهُ وَلَا تَعْلَمُ حَقِيقَتَهُ فَإِنَّ قَوْلَكَ يَدُلُّ عَلَى عَقْلِكَ» (تمیمی آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ۱۴۱۰: ۱۷۴، ح ۱۰۴)؛ «بر تو باد به دوری از سخن گفتن درباره‌ی چیزی که راه و روش آن را نمی‌شناسی و حقیقت آن را نمی‌دانی؛ زیرا قول تو دلیل بر عقل تو است.»

بر اساس این بیان نورانی، سخن گفتن بدون آگاهی و علم باعث می‌گردد که گوینده به‌عنوان فردی کم‌عقل معرفی شود؛ زیرا سخن، بیان‌گر عقل انسان‌ها و نشان‌دهنده میزان آگاهی اوست. گفتار بدون علم و آگاهی از استحکام و اتقان کافی برخوردار نیست و از ضعف عقل گوینده حکایت می‌کند. از دیدگاه قرآن کریم و پیشوایان معصوم علیهم السلام، یگانه معیار و مجوز سخن گفتن، بر اساس علم و آگاهی است. سخنانی که بر پایه و اساس گمان، شک، شایعه، اجتهاد و با قضاوت کورکورانه باشد، فاقد اعتبار و ارزش بوده و از نظر شارع مقدس ناپسند و مذموم است. افزون بر آن، گاهی انسان باید از گفتن هر آنچه می‌داند نیز خودداری کند؛ زیرا ممکن است، گفتن برخی سخنان، آسیب‌های دنیوی و اخروی را به همراه داشته باشد.

امیرالمؤمنین عليه السلام می‌فرماید: «لَا تَقُلْ مَا لَا تَعْلَمُ بَلْ لَا تَقُلْ كُلَّ مَا تَعْلَمُ فَإِنَّ اللَّهَ فَرَضَ عَلَى جَوَارِحِكَ كُلِّهَا فَرَائِضٌ يَحْتَجُّ بِهَا عَلَيْكَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (همان: ۵۴۴، ح ۳۸۲)؛ «آنچه نمی‌دانی مگو، بلکه همه آنچه را می‌دانی نیز مگو؛ زیرا خداوند بر اعضا و جوارح تو واجباتی قرار داده که در قیامت از آن‌ها بازخواست خواهد کرد.»

جایگاه علم نزد خداوند بسیار رفیع است. یکی از بدترین حرمت‌شکنی‌ها درباره هر دانشی آن است که در حریم آن علم، سخن غیر عالمانه‌ای نفوذ کند؛ زیرا علم به معنای نور، بصیرت و آگاهی است. وقتی پیرامون موضوع علمی سخن غیرعلمی گفته شود، در حقیقت شأن دانش پایین می‌آید. توأم بودن فضای مجازی به بسیاری از مباحث و موضوعات در حوزه‌های مختلف ضرورت توجه به این مطلب را دوچندان کرده است.

یکی از آفات فضای مجازی، ورود افراد غیر متخصص به مباحث تخصصی در زمینه‌های مختلف است. در حالی که این افراد هیچ‌گونه اطلاعاتی در خصوص آن مسئله ندارند و صرفاً به جهت جهل و خودنمایی یا اهداف بلندمدت اظهار نظر می‌کنند. پخش اخبار بدون تحقیق در درست و غلط بودن آن، مسئولیت آفرین است.

قرآن می‌فرماید: «إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا» (حجرات/ ۶)؛ «اگر یک فاسق خبری آورد، تحقیق کنید.» فضای مجازی گستره‌ای جهانی دارد که شاخه‌های مختلف علوم را در بردارد. شرط ورود به مباحث این علوم، داشتن آگاهی و دانش است، با توجه به ضرورت این مسئله در ادامه، نمونه‌ای در شاخه علم الحدیث بیان خواهد شد.

آشنایی با فقه الحدیث و اجازه، یکی از شرایط لازم برای نقل حدیث در طول تاریخ بوده است. از طرف دیگر همواره مؤمنین شوق ترویج احادیث گهربار معصومین (علیهم‌السلام) را داشته‌اند. پیامبر گرامی اسلام ﷺ می‌فرماید: «بَلِّغُوا عَنِّي وَ لَوْ آيَةً» (مجلسی، مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، ۱۴۰۴: ۵/ ۱۴۴)؛ «یعنی از طرف من پیام دین را منتشر کنید، اگرچه در حد یک آیه باشد.»

باز می‌فرماید: «وَحَدِّثُوا عَنِّي وَ لَا حَرَجَ»؛ «احادیث مرا نقل کنید، حرجی هم در آن نیست اما مواظب باشید که به جز حق چیزی منتشر نشود.» و در ادامه می‌فرماید: «وَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» (همو، بحار الأنوار، ۱۴۰۳: ۱۴۵/۳۰)؛ «اگر کسی عمداً به من دروغ ببندد، جای او در آتش خواهد بود.»

ترویج احادیث به منظور تبلیغ دین، امری پسندیده است؛ اما شرط لازم این است که روایات مفاد صریح و مشخصی داشته باشد و بر یک منبع متقن استوار باشد. انتشار احادیثی که منبع موثقی ندارند، یقیناً کاری ممتنع است و مسئولیت‌های شرعی خطیری را متوجه افراد می‌سازد.

انتشار احادیث ضعیف، جعلی و بی‌سند، خطرات و مضراتی دارد؛ از جمله این که می‌تواند باعث بدبینی شود و به نوعی تساهل و تسامح دینی را ایجاد کند. تقطیع نادرست، تحریف و ضعف سندی از جمله آسیب‌های نقل حدیث است. بنابراین باید در نقل احادیث حتماً ذکر سند شود و به صورت یک فرهنگ در بین افراد جامعه ترویج یابد.

در شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی لازم است که در مورد صحت و دقت مطالب علمی تحقیق کرد که آیا منبع معتبر هست یا خیر؟ حتی اگر در انتهای مطلب ارجاعی داده شده است، باید اصل منبع را مشاهده کرد تا اطمینان حاصل شود که دخل و تصرفی صورت نگرفته و محتوا کاملاً علمی و موثق است.

بهره‌مندی از سواد رسانه‌ای در کنار علم و آگاهی افراد، یکی دیگر از الزامات استفاده از شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی است. سواد رسانه‌ای (Media Literacy) به معنای مجموعه‌ای از مهارت‌های قابل یادگیری است که به توانایی تجزیه و تحلیل و دسترسی و ایجاد انواع پیام‌های رسانه‌ای اشاره دارد و یک مهارت لازم و ضروری برای استفاده از فضای مجازی است (https://graphteam.ir).

۲. نرمی و ملایمت

یکی دیگر از اوصاف و ارزش‌های مثبت در گفتار، نرمی و ملایمت در برخورد با دیگران است که زمینه سازگاری و مهربانی را فراهم می‌آورد.

«نرمی و ملایمت در سخن گفتن در برابر تندی و خشونت است. این دو صفت متضاد، دو جنبه دارند: نخست جنبه عمقی، روحی روانی که در کیفیت معنوی گفتار و انتخاب جمله‌ها و طرز مواجه شدن با شنونده تأثیر می‌گذارد. دوم جنبه شکلی و ظاهری گفتار که در تَن صدا و کوتاهی یا بلندی سخن تأثیر می‌گذارد (مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ۱۳۹۱: ۳/۳۲۶).

زمانی که حضرت موسی و هارون می‌خواهند برای دعوت فرعون به سوی خدا حرکت کنند، خداوند به آن‌ها دستور می‌دهد که اگر می‌خواهید به نفوذ سخنان خود در دل سخت فرعون امیدوار باشید، با ملایمت و نرمی با او سخن بگویید: ﴿قُولُوا لَهُ قَوْلًا لَّيْنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى﴾ (طه/ ۴۴)؛ «به نرمی با او سخن بگویید؛ شاید متذکر شود، یا (از خدا) بترسد.»

افرادی که در شبکه‌های اجتماعی حضور دارند، به‌طور مستمر با یکدیگر تعامل و ارتباط دارند. ورود افراد به بحث‌های جمعی و تبادل نظر با یکدیگر امری بدیهی است؛ اما گاهی جرعه یک بحث چالش برانگیز چنان آتشی در فضای مجازی برپا می‌کند که تا مدت‌ها شعله‌های آن خاموش شدنی نیست و نتیجه آن ایجاد کدورت و دشمنی بین افراد جامعه است.

برای اینکه بحث و گفتگو منجر به تنش و درگیری نشود، باید فضا، مکان و موقعیت مناسبی را برای گفتگو در نظر گرفت. همچنین رویکرد مثبت و رفتار سنجیده می‌تواند زمینه را برای شنیدن نظر مخالف فراهم کرده و با ایجاد فضای همدلی، تنش‌های ناشی از اختلاف نظر را به حداقل رساند.

گاهی یک از طرفین اصرار دارد که عقاید و باورهای خود را تحمیل کند، در حقیقت اختلاف عقاید، سلاقی و باورها می‌تواند باعث شکل‌گیری بحث و جدل‌های طولانی شود. توصیه اسلام بر این است که حتی اگر شخصی در حقانیت نظر خود هیچ‌گونه شبهه‌ای نداشته باشد، سعی بر تحمیل عقیده و باور خود نکرده و از جدال و بحث بیهوده دوری کند. رسول خدا ﷺ، جدال را اگرچه شخص محق نیز باشد، فاقد خیر شمرده و ترک این خصیصه را از نشانه‌های تواضع دانسته و فرموده‌اند: «أَوْرَعُ النَّاسِ مَنْ تَرَكَ الْمِرَاءَ» (ابن بابویه صدوق، الأملی، ۱۳۷۶: ۲۱)؛ «پارساترین مردمان کسی است که مجادله را رها کند، هر چند حق با او باشد.»

۳. عاقلانه

مهم‌ترین تکیه‌گاه اسلام در گفتار و کردار، عقلانیت و خردورزی است. از دیدگاه آیین توحیدی اسلام، انسان حق ندارد، رفتاری را که عقل ناشایست می‌داند، انجام دهد و یا گفتاری را که عقل بی‌ارزش و ناهنجار می‌داند، بر زبان جاری کند. زبان سخنگوی حواس انسان است. در صورتی که به حال خود رها شود، مایل به پرده‌برداری از احساسات خود که گاهی ناشی از خشم و غضب و گاهی ناشی از شهوات است؛ اما وقتی عقل کامل شود، تمامی حواس تحت سیطره عقل قرار می‌گیرد. امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: «إِذَا تَمَّ الْعَقْلُ نَقَصَ الْكَلَامُ» (شریف رضی، نهج البلاغه، ۱۴۱۴: ح ۷۱ / ۴۸۰)؛ «چون عقل کامل گردد، سخن اندک شود.»

لازمه بهره‌مندی از عقل و خرد آن است که شخص پیش از سخن گفتن، ابتدا تمام جوانب موضوع را در نظر گرفته و سپس سخنی بر اساس منطق و استدلال بر زبان آورد. افراد نادان بدون تأمل و اندیشه، ابتدا سخن می‌گویند و سپس متوجه عواقب و پیامدهای سخن خود می‌شوند. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: دوزخیان در پاسخ به فرشتگان می‌گویند: «وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ» (ملک/ ۱۰)؛ «اگر ما گوش شنوا داشتیم یا تعقل می‌کردیم، در میان دوزخیان نبودیم.»

نیروی تفکر و تکلم دو موهبت الهی است که به انسان عطا شده و به واسطه آن دو، بر سایر مخلوقات برتری یافته است. از این رو، شایسته است، مقرون با یکدیگر باشند؛ به‌ویژه در زمانی که حالات هیجان و احساسات بر انسان غلبه می‌کند. به‌عنوان مثال در هنگام خشم و عصبانیت، لازم است، زمام زبان درگرو عقل باشد تا سخنی نگوید که پشیمانی به همراه داشته باشد؛ در غیر این صورت زبان همانند درنده‌ای خطرناک می‌گردد. امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: «اللِّسَانُ سَبْعُ إِنْ خُلِيَ عَنْهُ عَقْرٌ» (شریف رضی، نهج البلاغه، ۱۴۱۴: ح ۶۰ / ۴۷۹)؛ «زبان را اگر به حال خود رها کنند، چون درنده‌ای است که می‌گزد.»

مهارت ارتباط کلامی، ریشه در اندیشه و تفکر صحیح دارد و گفتار نیکو در پرتو اندیشه سالم است، یکی از آثار مثبت فکر کردن، نگهداشتن زبان از لغزش و اشتباه است. استفاده بدون ضابطه از ابزارهای نوین ارتباطی نظیر فضای مجازی، می‌تواند انسان را به پرتگاه سقوط بکشاند. امروزه فضای مجازی با بستن دریچه تعقل و تفکر انسان‌ها، بیش‌تر مخاطبان را به سوی غفلت رانده تا جایی که بسیاری از افراد، خدا را فراموش می‌کنند. بنابراین، استفاده از فضای مجازی باید تابع ضوابط و حدود دینی باشد؛ چراکه خداوند متعال در قرآن می‌فرماید: «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره/ ۱۹۵)؛ «خویشتن را به دست خود به هلاکت نیفکنید.»

کسانی که وارد اتاق‌های چت یا شبکه‌های اجتماعی می‌شوند، باید متوجه باشند که کوچک‌ترین خطا و لغزشی در فضای مجازی بازتاب گسترده‌ای داشته و آثار منفی و مخرب آن به مراتب خیلی بیشتر از فضای حقیقی است. بنابراین کسانی که بدون تفکر و تعقل متنی را منتشر می‌کنند، یا پیامی با محتوای سخیف و یا کذب ارسال می‌کنند، یا اینکه حتی به حریم خصوصی افراد دیگر تجاوز می‌کنند و اسرار آنان را افشا می‌کنند، از تبعات و صدمات جبران‌ناپذیر آن آگاه نیستند یا غافل‌اند.

امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: «الْكَلَامُ فِي وَثَاقِكَ مَا لَمْ تَتَكَلَّمْ بِهِ فَإِذَا تَكَلَّمْتَ بِهِ صِرْتَ فِي وَثَاقِهِ فَاحْزُنْ لِسَانَكَ كَمَا تَحْزُنُ ذَهَبَكَ وَوَرَقَكَ فَرُبَّ كَلِمَةٍ سَلَبَتْ نِعْمَةً وَجَلَبَتْ نِقْمَةً» (شریف رضی، نهج البلاغه، ۱۴۱۴: ح ۳۸۷)؛ «سخن در بند توست تا آن را نگفته باشی و چون گفתי، تو در بند آنی؛ پس زبانت را نگهدار، چنانکه طلا و نقره خود را نگه می‌داری؛ زیرا چه بسا سخنی که نعمتی را طرد یا نعمتی را از جلب کرد.»

فکر کردن و اندیشیدن قبل از فرستادن پیام، اصل مهمی است که باید از سوی کاربران رعایت شود، از طرف دیگر تعقل و خردورزی در محتوای پیام‌هایی که دست‌به‌دست می‌شود، نقش مهمی در پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی دارد.

۴. صادقانه

فطرت انسان بر اساس راست‌گویی، حقیقت‌طلبی و صداقت بنا شده است. صداقت به معنی راست‌گویی و مطابقت با واقعیت است. آیات حق تعالی سفارش مؤکد بر صداقت و راست‌گویی دارد. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ» (توبه/ ۱۱۹)؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از (مخالفت فرمان) خدا بپرهیزید و با صادقان باشید.»

در مقابل صداقت، کذب و دروغ‌گویی است، از منظر قرآن کریم کسانی که به این صفت مذموم و رذیله‌ی اخلاقی متصف‌اند، مورد هدایت الهی قرار نمی‌گیرند: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ» (زمر/ ۳)؛ «به‌درستی، خدا کسی را که دروغگو و کفران‌پیشه است، هدایت نمی‌کند.»

صداقت و راستی از خصوصیات عالی اخلاق انسانی است که در آموزه‌های اسلامی از زمینه‌های اساسی سعادت و نیکبختی انسان شناخته شده است. پیشوای صادقان و مولای متقیان امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: «صَادِقٌ عَلَى شَفَا مَنْجَاةٍ وَكَرَامَةٍ وَ الْكَاذِبُ عَلَى شَرَفٍ مَهْوَاةٍ وَ مَهَانَةٍ» (شریف رضی، نهج البلاغه، ۱۴۱۴: خ ۱۱۷/۸۶)؛ «راست‌گو در راه نجات و بزرگواری است؛ اما دروغ‌گو بر لب پرتگاه هلاک و خواری است.»

راستی گفتار و بیان نکردن سخن خلاف واقع، نخستین مرتبه صدق و شناخته شده‌ترین قسم آن است. رعایت اصل صداقت در کارها همواره مورد تأکید دین ما قرار گرفته است. خداوند تبارک و تعالی خطاب به نبی مکرم اسلام ﷺ می‌فرماید: «وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ» (حاقه/ ۴۶-۴۴)؛ «در راه رساندن اخبار حق به انسان‌ها، اگر نظرهای خود را دخالت دهی و بخواهی از خودت سخنی به اخبار و الهامات ما بیفزایی، رگ تو را قطع خواهیم کرد.»

شاید بتوان مهم‌ترین آسیب پیش روی فضای مجازی را دروغ‌پراکنی و نشر اکاذیب دانست. دقیقاً به همین دلیل است که خداوند در سوره مبارکه حجرات، بر لزوم تحقیق در درستی اخبار تأکید می‌کند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِمِجَالِهِ فَتُضَيِّبُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ» (حجرات/ ۶)؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اگر شخص فاسقی خبری برای شما آورد، درباره آن تحقیق کنید؛ مبادا در صورت عمل کردن بدون تحقیق، به گروهی از روی نادانی آسیب برسانید و از کرده خود پشیمان شوید.»

فتوشاپ (Photoshop) و دست‌کاری تصاویر و متن، شایعه‌پراکنی و دروغ‌به‌عنوان اموری معمول در فضای مجازی همواره وجود داشته است، ولی ما اکنون با پدیده‌ای نوظهور و خطرناک بنام «دیپ فیک» در عرصه فضای مجازی مواجه شده‌ایم.

«دیپ فیک» (Deep Fake) یا جعل عمیق، نام یک تکنیک نرم‌افزاری مبتنی بر هوش مصنوعی است که در محتوای صوتی و تصویری دست می‌برد و آن را به شکل دلخواه تغییر می‌دهد و در نهایت محتوایی به دست می‌آید که کاملاً متفاوت از حقیقت است. «دیپ فیک» ترکیب دو کلمه یادگیری عمیق (Deep Learning) و جعل (Fake) است که به خوبی عملکرد این تکنیک را تشریح می‌کند (https://dataio.ir، مرجع متخصصین علوم داده ایران).

«دیپ فیک»، به‌طورکلی یک تکنیک یا فناوری در تغییر ویدئو و حتی عکس است که می‌تواند به واقعی‌ترین شکل ممکن، چهره افراد، صدا، حرکات دست و بدن آن‌ها را تغییر دهد، با «دیپ فیک» می‌توان صحبت‌های جعلی به یک سخنرانی اضافه کرد، آن‌هم درحالی که صدا و حرکت لب‌های شخص سخنران، نشان‌دهنده آن است که این حرف‌ها از زبان او گفته می‌شود؛ اما در حقیقت این یک دروغ است. یا دیپ فیک، می‌توان چهره افراد حاضر در یک ویدئو را عوض کرد، به این ترتیب با تغییر صورت سخنران، می‌توان صحبت‌های زده شده در ویدئو را به یک نفر دیگر نسبت داد. با «دیپ فیک» حتی می‌توان یک نقاشی را به صحبت درآورد. فناوری «دیپ فیک» با مونتاژ چهره افراد می‌تواند گفتار یا کردار خاصی را در شخص موردنظر منصوب کند. این فناوری تا حدی پیشرفت کرده که حتی موتورهای هوش مصنوعی نیز قابل شناسایی صد در صد نیستند و یکی از چالش‌های عصر حاضر به شمار می‌آید.

برنامه‌های ویرایش تصویر نظیر فتوشاپ، سال‌ها کاری مشابه را از طریق جعل کردن تصاویر انجام می‌دادند؛ اما چیزی که اکنون با آن روبه‌رو هستیم، مبحثی کاملاً متفاوت و نگران‌کننده‌تر از جعل عکس یک نفر در فتوشاپ است. «دیپ فیک» در واقع دروغ‌گویی مدرن عصر جدید است که با توسعه شبکه‌های اجتماعی جهان در حال شکل‌گیری و پیشرفت است.

فضای مجازی و به‌خصوص شبکه‌های اجتماعی صرفاً با فرهنگ‌سازی و نهادینه کردن اصل صداقت می‌توانند به سمت فضای قابل‌اعتماد بروند؛ ولی با وجود هویت‌های جعلی و مجازی تا رسیدن به چنین مرحله‌ای فاصله زیادی است و کاربران باید در گام نخست از صحت و سقم محتوای پیام‌ها آگاهی یابند.

۵. عقیفانه

عفت در لغت به معنای پاکدامنی، پرهیزگاری و پارسایی است (دهخدا، لغت‌نامه، ۱۳۷۷: ۱۰/۱۴۰۸۹). عفت یکی از فضائل اخلاقی برتر در نزد علمای اخلاق، ملکه‌ای نفسانی است که قوه شهویه انسان را مطیع عقل قرار داده و تصرفات آن را محدود به امر و نهی عقل می‌کند (نراقی، جامع السعادات، ۱۹۶۷: ۱/۱۰۸). بنا بر تعالیم قرآن کریم، عفت مصادیق و انواع مختلفی دارد، از جمله عفت در نگاه (نور/ ۳۱)، عفت در شهوت (نور/ ۳۳)، عفت در کلام (احزاب/ ۳۲) و...

رعایت عفت در مکالمات و گفتگوها یکی از اقسام عفت است. گفتگوی غیرضروری با نامحرم، اهانت، دشنام، دروغ، خودستایی، افشای اسرار و... از جمله مصادیقی هستند که با عفت کلام ناسازگارند. خداوند با حیا و کریم است، عفت می‌ورزد و نه تنها الفاظ رکیک را در کلامش نمی‌آورد، بلکه در این امور به کنایه سخن می‌گوید. این ادب و عفت کلام در قرآن و کلام الهی مختص به امور زناشویی نیست، بلکه حتی از قضا حاجت، بول و غایط هم به کنایه تعبیر می‌کند و این رمزگونه صحبت کردن به مراتب از تصریح و بی‌پرده سخن گفتن شایسته‌تر است.

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: ﴿نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ﴾ (بقره/ ۲۲۳)؛ «زنان شما کشتزار شمایند». کلمه «حرث» مصدر و به معنای زراعت است، نسبت زنان به جامعه انسانی، نسبت کشتزار است به انسان کشت‌کار...؛ و اگر زنان نباشند، نوع انسانی دوام نمی‌یابد و نسل او قطع می‌شود (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۴: ۲/ ۲۱۲). در این آیه، برای تزیین سخن و رعایت ادب، در پرتو کلامی عقیفانه، با آوردن لفظ «حرث» به صورت کنایی به رابطه زناشویی اشاره شده است.

فضای مجازی دارای جنبه‌هایی حقیقی است؛ اما از جهت برخی جنبه‌ها، نظیر فیزیکی نبودن ارتباطات، مجازی است. همین مسئله باعث می‌شود تا انسان در فضای مجازی قیدوبند کمتری برای رعایت کردن بسیاری از مسائلی که در فضای حقیقی رعایت می‌کند، داشته باشد. به‌عنوان نمونه بسیاری از افراد در فضای مجازی خیلی راحت‌تر و آزادتر از فضای حقیقی با نامحرم ارتباط برقرار می‌کنند. این اباحی‌گری اجمالی در فضای مجازی کم‌کم به فضای حقیقی تسری می‌یابد.

متأسفانه به دلیل شرایط خاص حاکم بر فضای مجازی، نظیر بُعد مکانی و مجهول بودن هویت طیفی از چت‌ها به بهانه آشنایی و قصد ازدواج جنبه منفی پیدا کند و با طرح سخنان شهوت‌انگیز فضای گفتگو به فضای لذت‌جویی و کام‌گیری مبدل شده و فضای شناسایی و معارفه به فضای هوسرانی و تاخت‌وتاز شیطان تبدیل می‌گردد و سرانجام به فساد منتهی می‌شود. در نتیجه از این طریق، سوءاستفاده‌های زیادی صورت می‌پذیرد و خانواده‌ها به مصائب جبران‌ناپذیری مبتلا می‌گردند. اینجاست که دین هشدار می‌دهد و انذار می‌کند و از گفتگوی شهوت‌انگیز و تحریک‌آمیز تحت هر شرایط؛ چه در فضای حقیقی و چه در فضای مجازی بر حذر می‌دارد.

خداوند در قرآن کریم خطاب به همسران پیامبر ﷺ می‌فرماید: «يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِّنَ النِّسَاءِ إِنِ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَّعْرُوفًا» (احزاب/ ۳۲)؛ «ای زنان پیامبر! شما مانند احدی از سایر زنان نیستید، البته اگر تقوا پیشه سازید، پس در سخن دلربایی نکنید که بیمار دل به طمع بیفتد و سخن نیکو گوید.» اگرچه خطاب مستقیم این آیه، همسران پیامبر ﷺ است؛ اما مفاد آن شامل تمام زنان و در همه عصرهاست. مضمون آیه این است که سخن خوب و قول نیک برای معارفه و احتیاجات روزمره بدون اشکال است؛ اما سخنی که شهوت را تحریک نموده و بیمار دل را به هوس اندازد و فضای معروف و خوب را به فضای هوسرانی و شهوت‌رانی تبدیل نماید، ناپسند است و باید از آن دوری کرد. پس در فضای مجازی نیز اگر سخن در قالب «قول معروف» باشد، بدون اشکال است؛ اما اگر به صورت «قول هوس» باشد، اشکال دارد.

معصومین ﷺ سخن غیر ضروری با نامحرم، شوخی با آنها و یا سخن گفتن زن با مرد نامحرم به همراه ناز و کرشمه را ناپسند شمرده و از آن بر حذر داشته‌اند. نقل شده است که پیامبر ﷺ فرمود: «وَمَنْ فَآكَةً امْرَأَةً لَا يَمْلِكُهَا (حَبَسَهُ اللَّهُ) بِكُلِّ كَلِمَةٍ كَلَّمَهَا فِي الدُّنْيَا أَلْفَ عَامٍ» (حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۴۰۹: ۱۹۸/۲۰)؛ هر کس با زن نامحرم به شوخی و خوش طبعی پردازد، خداوند متعال در قبال هر کلمه‌اش هزار سال برایش در عالم آخرت زندان مقرر می‌دارد.»

در قرآن از وسوسه‌های شیطان با عنوان خطوات یاد شده است: «وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ» (بقره/ ۲۰۸)؛ «از گام‌های شیطان پیروی نکنید.» خطوه در زبان عرب به معنای گام و قدم است (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ۱۳۷۴: ۱/ ۶۱۵) و چنین برداشت می‌شود که حرکت شیطان به صورت گام‌به‌گام و تدریجی است. تدریجی و نامحسوس بودن گمراهی، مسئله‌ای است که مقابله با آن به‌طور جدی با مشکل مواجه می‌شود. به همین دلیل است که هنجارهای دینی و فرهنگی به آرامی و نسل‌به‌نسل روبه‌زوال می‌روند و نسل قبل زمانی متوجه این تغییر می‌شود که ناهنجاری‌ها در نسل بعد تثبیت شده است. همچنان که در فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی دیده می‌شود، قبح شوخی و صحبت کردن با نامحرم ریخته شده و به‌صورت یک امر عرفی درآمده است. در واقع شبکه‌های اجتماعی بستری فراهم آورده است که افراد بخشی از تمایلات فروخورده درونی خود را نشان بدهند. کاربرد در فضای مجازی کنونی معمولاً در معرض مفاسدی همانند صفحات مستهجن، گفتگوی جنسی، جوک‌های جنسی و یا حداقل عکس‌های غیراخلاقی قرار می‌گیرد؛ زیرا برخی سایت‌ها و نرم‌افزارها در صفحه اصلی خود در مقابل چشم کاربران عکس‌های نامناسبی قرار داده‌اند که چشمان کاربر به‌محض ورود به صفحه با آن مواجه می‌شود. لذا کاربر هر بار ممکن است وسوسه نگاه کردن به این‌گونه محتوا را پیدا کند. همین در معرض قرار گرفتن، اگرچه منجر به تسلیم کاربر نشود، بر روی عفت او تأثیر می‌گذارد؛ به‌خصوص که تکرار قرار گرفتن در چنین شرایطی، بسیار محتمل است که ناخواسته او را در برابر این وسوسه‌ها تسلیم نماید. طی چند سال اخیر وجود شبکه‌های اجتماعی مانند تلگرام، واتساپ، اینستاگرام و... ارتباط را بسیار ساده‌تر کرده‌اند. این دسترسی آسان در کنار محاسنی که دارد، آفات و معایب بی‌شماری را به همراه دارد، از جمله این‌که گفتگوهای جنس مخالف از حالت جدی بودن به صمیمیت سوق پیدا کرده و تا حدی حساسیت از انتشار عکس‌ها و کلیپ‌های منافی عفت در فضای مجازی برطرف شده است و لذا زمینه برداشتن حجاب در این فضا شکل گرفت و اشاعه فحشا به‌صورت امری معمول درآمده است.

در قرآن کریم از این‌گونه رفتارها با عنوان «تبرج» یاد شده و خصلت زنان عصر جاهلی دانسته شده است که با آرایش و نمایش زیورآلات در مجامع عمومی ظاهر شده و خود را به مردان نشان می‌دادند: «وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكِنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى» (احزاب/ ۳۳)؛ «و در خانه‌های خود بنشینید، و چون زنان جاهلیت نخست خود نمایی نکنید.» (طریحی، مجمع البحرین، ۱۳۷۵: ۲/ ۲۷۷).

بنابراین رعایت عفت در فضای مجازی منحصر به کلام نمی‌شود، بلکه در تمامی جوانب لازم و ضروری است. مهم‌ترین پشتوانه این التزام، نیروی ایمان و تقوای الهی است.

۶. مستدل

طرفین در گفتگو باید با سخنانی مستدل، مقصود خویش را منتقل سازند. در آموزه‌های وحیانی قرآن به این نکته تصریح شده است. قرآن کریم دومرتبه در کنار توصیه به تقوا از مؤمنین می‌خواهد که «قول سدید» داشته باشند. ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾ (احزاب/ ۷۰)؛ ﴿فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَ لِيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾ (نساء/ ۹).

قول «سدید» از ماده «سد» به معنی «محکم و استوار» و خلل ناپذیر و موافق حق و واقع است (طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، ج ۳/ ۶۶)؛ قول سدید سخنی است که همچون یک سد محکم جلو امواج فساد و باطل را می‌گیرد (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴: ۱۷/ ۴۴۷). لازمه ایمان، رعایت تقواست. ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ﴾ (احزاب/ ۷۰)؛ و لازمه تقوا، سخن استوار است. ﴿اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾ (احزاب/ ۷۰)؛ سخن سدید تنها مربوط به الفاظ آن نیست، بلکه باید از محتوای محکم و متقن برخوردار باشد.

استدلال و برهان آوری ویژگی بارزی برای سخن استوار است. چنین خصوصیتی در کلام، دل‌های حقیقت‌جویان را جذب می‌کند؛ هرچند، انسان‌های لجوج و ملحدان، عقل سلیم خویش را کنار گذاشته‌اند و سخنان خوب و استوار را نمی‌پذیرند. کلام الهی، برترین سخن استوار است، خداوند، کلامش را بر پایه مستدل‌گویی بنا نهاده است. قرآن کریم هیچ موضوع کلی یا جزئی را بدون دلیل مطرح نفرمود. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: ﴿قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ (نمل/ ۶۴)؛ «بگو: اگر راست می‌گویید، دلیل خود را (بر این موضوع) بیاورید.»

سیره امامان معصوم علیهم‌السلام در سخنان و مناظرات علمی با دانشمندان و اندیشمندان نحله‌های غیرتوحیدی و مخالف، این بوده که از عنصر عقل و استدلال و برهان، فراوان بهره می‌بردند و طرف‌های مقابل را با روش عقلی و ادار به خضوع و اقناع و پذیرش عقاید حقه می‌کردند. سخن محکم و استوار موافق با فطرت انسان و هماهنگ با عقل اوست؛ بنابراین موردپسند همگان واقع می‌شود.

یکی از آسیب‌های فضای مجازی این است که در این فضا شبهات و توهین به مقدسات یا به صورت سازمان‌یافته یا به صورت شوخی در ذهن مخاطبان وارد می‌شود؛ اما گاهی یافتن پاسخ برای آن، نیازمند به زمان طولانی است و پاسخ‌های مستدل و محکمی را می‌طلبد. با توجه به این‌که شناخت شبهات و توانایی درک مغالطات برای همه افراد مقدور نیست و غالباً پاسخ‌های موجود در فضای مجازی کافی نیست، از این‌رو، به صورت شبهه باقی می‌ماند و در شبکه‌های مجازی دست‌به‌دست می‌شود. این امر ضربه مهلکی به اعتقادات و باورهای افراد جامعه می‌زند و هویت دینی آنان را تضعیف

می‌کند. تنها در صورتی فرد آسیب نمی‌بیند که سواد رسانه‌ای و انگیزه حقیقت‌طلبی داشته باشد، به این معنا که محتوای شبکه‌های اجتماعی را واقعی تلقی نکند و با روحیه حقیقت‌جویی به دنبال پاسخی مستدل باشد. فضای مجازی ابزاری در دست دشمنان دین و مذهب شده است که با ترویج شبهات، نشر اسلام آمریکایی، اسلام بی‌منطق، اسلام تساهل و تسامح اعتقادات را نشانه گرفته است.

در قرآن کریم گزارش‌های متعددی از تأثیر این روش در تضعیف روحیه مسلمانان و حتی تغییر عقیده آنان مطرح شده است. از جمله آیات ۸۳ نساء و ۶۰ احزاب. ﴿وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَدَّعَوْا بِهٖ وَ لَو رُدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَىٰ أَوْلِيَ الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَ لَوْ لَا فَضْلَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتَهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ (نساء/ ۸۳)؛ ﴿لَئِن لَّمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ وَ الْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُخَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا﴾ (احزاب/ ۶۰). در رمزگشایی چنین شیوه‌ای از سوی دشمنان می‌توان گفت که قاعدتاً دشمنان با شبهه‌سازی و شبهه‌افکنی به‌صورت جنگ نرم وارد میدان شده و مؤمنان ساده‌لوح آن را پذیرا شده و با پخش و دست‌به‌دست کردن یک شبهه در فضای مجازی با دشمن هم‌صدا می‌شوند. از این رو، باید با مطالعه مبانی اصیل اسلامی، تقویت قدرت استدلال و تحلیل و مباحثه و همچنین استفاده از پایگاه‌های اطلاع‌رسانی و شبکه‌های اجتماعی که علیه شبهات در فضای مجازی فعالیت می‌کنند، توطئه دشمنان را خنثی کرد.

بنابراین مستدل بودن محتوای پیام با تکیه بر منابع موثق و معتبر، لازمه بهره‌مندی از این فضا است و اعتبارسنجی منابع تنها راه اعتماد به مطالب و محتوای پیام‌هایی است که در فضای مجازی ردوبدل می‌شود.

۷. زیبایی

اولین گام برای برقراری یک ارتباط مؤثر، انتخاب کلمات مناسب، جذاب و تأثیرگذار برای رساندن مفهوم موردنظر است. مقصود از زیبایی هم به لحاظ ساختار ظاهری و هم به لحاظ محتوای کلام است. کلام زیبا علاوه بر این که به لحاظ خصوصیات لفظی و ادبی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، می‌تواند زیبایی‌های عالم هستی را در ذهن مخاطب به تصویر بکشد. خداوند برای زیبایی کلام و سخنان زیبا جایگاه ویژه‌ای قائل است و با بیانی سرشار از عطف و لطف از بندگان خواسته است تا بهترین سخنان را بر زبان جاری کنند. ﴿قُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ (اسراء/ ۵۳)؛ «به بندگانم بگو، بهترین سخنان را بگویند.»

پیشوایان دین همگان را به زیباگویی دعوت کرده‌اند، همچنان که امیرالمؤمنین (علیه السلام) فرمود: «أَجْمِلُوا فِي الْخِطَابِ تَسْمَعُوا جَمِيلَ الْجَوَابِ» (تمیمی آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ۱۴۱۰: ۱۵۸، ح ۹۰)؛ «زیبا خطاب کنید تا زیبا بشنوید.»

نهج البلاغه مصداق بارز و نمونه روشنی از کلام زیباست. کلام مولا در عالی ترین مرتبه سخن قرار دارد. امیرالمؤمنین (علیه السلام) مراتب تسلط خود بر کلام را در قالب تشبیهی زیبا بیان فرمودند: «وَإِنَّا لَأَمْرَاءُ الْكَلَامِ وَفِينَا تَنْشَبَتْ عُزُوقُهُ وَ عَلَيْنَا تَهَدَّلَتْ عُصُونُهُ» (شریف رضی، نهج البلاغه، ۱۴۱۴: خ ۲۳۳/۳۵۴)؛ «همانا ما امیران سخن هستیم، درخت سخن در ما ریشه دوانده و شاخه‌های آن بر ما سایه افکنده است.»

زیبایی کلام ریشه در فصاحت و بلاغت آن دارد. ادیبان و سخنوران بزرگ از «فصاحت و بلاغت» به‌عنوان دو ویژگی مهم و ضروری کلام یاد کرده‌اند. علمای معانی در تفسیر فصاحت و بلاغت می‌گویند: «فصاحت که گاهی توصیفی برای کلمه و گاه توصیفی برای کلام دانسته می‌شود، عبارت است از: خالی بودن کلام از حروف و کلمات ثقیل و سنگین و نامأنوس و بدآهنگ و ناموزون و همچنین تعبیرات رکیک و سبک و نفرت‌انگیز و گوش‌خراش و ناهماهنگ و پیچیده و گنگ و مبهم؛ و بلاغت عبارت است از: تناسب کلام با مقتضای حال و هماهنگی کامل با هدفی که سخن به خاطر آن گفته می‌شود.»

به تعبیر دیگر، فصاحت بازگشت به کیفیت الفاظ می‌کند؛ و بلاغت ناظر به کیفیت معنا و محتوا است. یا به تعبیر دیگر، فصاحت به جنبه‌های صوری و ظاهری کلام می‌نگرد؛ و بلاغت به جنبه‌های معنوی و محتوایی (مکارم شیرازی، پیام قرآن، ۱۳۸۶: ۸ / ۱۱۴).

گاهی پیام‌هایی در فضای مجازی تبادل می‌شود که هرچند کوتاه هستند؛ اما می‌تواند تأثیری عمیق بر مخاطب داشته باشند. جملات قصار بزرگان، اندیشمندان، احادیث و اشعاری که حاوی مضامین بلند و تأثیرگذارند از این جمله هستند. برخی از جملات حاوی واقعیت‌ها، اتفاقات و احساساتی هستند که شاید نتوان آن‌ها را به راحتی بازگو کرد. این جملات به تنهایی یا با ضمیمه عکس به‌عنوان «عکس نوشته» در فضای مجازی مورد استفاده قرار می‌گیرد. امروزه استفاده از «عکس نوشته» در شبکه‌های اجتماعی طرفداران بسیاری دارد، کاربران از «عکس نوشته» به‌عنوان پروفایل (profile)، پست (post) و یا استوری (story) بهره می‌گیرند. انتخاب عکس نوشته قرآنی و مذهبی برای پروفایل می‌تواند یک حرکت مثبت در راستای ترویج اسلام و تلنگری برای بیدار کردن دل‌های خفته انسان‌هایی باشد که درگیر شبکه‌های اجتماعی شده‌اند و به‌نوعی هدف از زندگی کردن و نحوه ارتباط با دیگران و پیرامون خود را به فراموشی سپرده‌اند. به‌عنوان مثال عکس نوشته‌ای با مضمون این آیه «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَعْزُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ» (نور/ ۳۰)؛ می‌تواند تلنگری برای افرادی باشد که متوجه نگاه‌های حرام در فضای مجازی نیستند و چشمان خود را با دیدن تصاویر یا کلیپ‌های مستهجن آلوده می‌کنند.

۸. هدفمند

از منظر قرآن کریم، جهان هستی و کائنات هدفمند است (هود/ ۷)؛ و لذا با هماهنگی و انسجام به‌سوی غایتی در حال حرکت است که همان آرامش و سکون ابدی است. در قرآن کریم از آن با نام‌های «دارالقرار» و «مستقر» یاد شده است (غافر/ ۳۹). انسان نیز جزئی از عالم هستی است و از این قانون مستثنا نیست، بنابراین باید زندگی او بر پایه هدف صحیحی بنا شود.

یکی از مهم‌ترین ابعاد زندگی انسان، مربوط به قوه ناطقه و ارتباط مؤثر با دیگران است. هر شخصی دارای ویژگی‌های منحصر به فرد است. به عبارتی، انسان‌ها از جهت عقاید، نظرات و دیدگاه‌ها متفاوت هستند؛ پس اگر قرار است با هم صحبتی داشته باشند، ابتدا باید هدف گفتگو را تعیین کنند، موانع و مشکلات احتمالی را پیش‌بینی کرده و راه‌حل‌ها و پیشنهادات منطقی را در نظر داشته باشند.

گوینده فهمیم برای هر سخنی، اهداف معقول و مشروعی را در نظر می‌گیرد. دوری از بیهوده‌گویی، ثمره چنین نگرشی است. هدف‌محوری در گفتگو از نظر روایات معصومین علیهم‌السلام امری مؤکد است. امیرالمؤمنین علیه‌السلام می‌فرماید: «عَجِبْتُ لِمَنْ يَتَكَلَّمُ بِمَا لَا يَنْفَعُهُ فِي دُنْيَاةٍ وَ لَا يَكْتَسِبُ لَهُ أَجْرُهُ فِي أُخْرَاةٍ» (تمیمی آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ۱۴۱۰: ۴۶۵، ح ۳۵)؛ «در شگفتم از کسی که به چیزی سخن گوید که در دنیا سودش ندهد و برای او در آخرت، پاداشی نوشته نشود.»

گفتگو در فضای مجازی نیز باید هدفمند باشد. گاهی فرد، از گفتگو به‌عنوان ابزاری برای انتقال احساسات و عواطف استفاده می‌کند و گاهی برای کسب دانش و یا انتقال اطلاعات؛ اما ممکن است، در مواردی بدون هدف و از روی خودنمایی و یا پرحرفی به گفتگو پردازد. این‌گونه سخن گفتن صرف‌نظر از خسران معنوی که برای او دارد، موجب از دست دادن سرمایه گران‌قدر عمر می‌گردد.

پیام‌های که در فضای مجازی مبادله می‌شود، عمدتاً با یکی از اهداف ذیل است:

یک. پیام‌های دستوری: این نوع پیام‌ها به گیرنده پیام می‌گویند، چه‌کاری را انجام بدهد یا ندهد؛ دوم. پیام‌های آگاهی‌دهنده: این نوع پیام‌ها حامل اطلاعات، حقایق و باورهایی هستند که به مخاطب یا مخاطبان انتقال داده می‌شود؛

چهارم. پیام‌های ترغیب‌کننده: هدف از ارسال این نوع پیام‌ها، تحت تأثیر قرار دادن، تشویق و یا متقاعد کردن مخاطب به پذیرش یا عمل به چیزی است؛

پنجم. پیام‌های ارتباطی: هدف اصلی این نوع پیام‌ها، ایجاد ارتباط و یا حفظ و تثبیت روابط با افراد جامعه است.

بنابراین افراد با در نظر گرفتن هدفی معین، به تولید محتوا می‌پردازند. منظور از محتوا، مجموعه مفاهیمی است که از طریق عکس، فیلم، صوت و یا متن، پیامی را به مخاطب منتقل می‌کند.

یکی از آفات فضای مجازی، سوءاستفاده دشمن از این فضا با اهداف ازپیش تعیین شده است. تولید محتوا در فضای مجازی با هدف ترویج مطالب ضدفرهنگی و ضددینی، یکی از جدیدترین روش‌های دشمن برای ضربه‌زدن به جوامع اسلامی است. ترویج روابط نامشروع، ترویج زندگی مجردی، ترویج مد و لباس غیربومی، ترویج نگهداری از حیوانات و...، از مصادیق ترویج زندگی غربی و از برنامه‌های دشمن است. به‌علاوه انتشار شبهات دینی و عقیدتی و توهین به مقدسات، نشر اسلام آمریکایی، اسلام تساهل و تسامح، ترویج فرقه‌های ضاله و اختلاف‌افکنی میان مسلمانان، از جمله برنامه‌های دشمن است که به‌صورت جنگ نرم شکل گرفته است. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (نساء/ ۱۴۱)؛ «و خدا تا ابد اجازه نداده که کافران کمترین تسلطی بر مؤمنان داشته باشند.»

از آنجا که کلمه «سبیل» نکره در سیاق نفی است و نوعی عمومیت را می‌رساند، از آیه استفاده می‌شود که کافران نه تنها از نظر منطق، بلکه از نظر نظامی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و خلاصه از هیچ‌نظر بر افراد با ایمان، چیره نخواهند شد (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴: ۴/ ۱۷۵).

بنابراین با شناخت صحیح و اصولی از این فضا و تولید محتوای سودمند، می‌توان تهدیدها را به فرصت تبدیل کرد و با دفع خطر نفوذ دشمن و ارتقاء سطح بینش و بصیرت عمومی در این عرصه گام برداشت. شبکه‌های مجازی مکانی برای جولان دشمنان است. یکی از راه‌های نفوذ آنان از طریق تولید محتوا بر پایه اخبار و مطالب دروغ یا ایجاد شبهه است، متأسفانه با توجه به پایین بودن سطح آگاهی بسیاری از مخاطبان این شبکه‌ها و عدم تلاش برای صحت‌سنجی محتواها، اثرات زیانباری بر مخاطبان به همراه دارد.

نتیجه

مطالعات و پژوهش‌های قرآنی نشان می‌دهد که قرآن کریم به‌مثابه متنی هدایتی برای ساحت‌های مختلف زندگی بشر برنامه مدونی دارد. از جمله این ساحت‌ها، فضای مجازی است. اگرچه قرآن کریم مستقیماً درباره این فضا سخن نگفته است، ولی بایسته‌هایی که درباره ارتباطات در فضای حقیقی از این کتاب قابل استنباط است را می‌توان در فضای مجازی نیز تطبیق کرد.

به‌طور خاص می‌توان موارد زیر را به‌عنوان بایسته‌های قرآنی پیام در فضای مجازی استنباط کرد:

۱. قرآن کریم زیبایی کلام و نرمی و ملایمت در گفتار را از جمله ویژگی‌های پیام می‌شمارد و به مؤمنین دستور می‌دهد که با نرمی با دیگران سخن بگویند. از دیدگاه قرآن کریم هرگاه پیامی دارای پشتوانه فکری و عقلی باشد و صداقت در آن رعایت شده باشد، می‌تواند مؤثر افتد.

۲. رعایت عفت به‌عنوان اصلی مهم در روابط اجتماعی و به‌ویژه در فضای مجازی همواره مورد تأکید قرآن کریم بوده و آن را عاملی برای آسیب‌زدایی از فضاهای ارتباطی، به‌ویژه مجازی می‌داند.

۳. علم‌محوری و همراهی با استدلالی که در راستای اهداف کمال انسانی باشد، بایسته هر پیامی است که در فضای مجازی ارسال و دریافت می‌شود.

باید اذعان کرد که بسیاری از آسیب‌های موجود در فضای مجازی کنونی، ناشی از رعایت نکردن این بایسته‌هاست و اگر معارف قرآنی در این فضا جاری و ساری گردد، فضای مجازی به بستری برای هدایت انسان‌ها تبدیل می‌شود و این همان هدفی است که قرآن کریم آن را مدنظر داشته و برای رسیدن به آن نازل شده است.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: محمدعلی رضایی اصفهانی و جمعی از اساتید جامعه المصطفی، انتشارات المصطفی، قم: چاپ دوم، ۱۳۸۸.
۲. ابن بابویه (صدوق)، محمد بن علی، الأمالی، کتابچی، تهران: چاپ ششم، ۱۳۷۶ ش.
۳. —، محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، دفتر انتشارات اسلامی، قم: چاپ دوم، ۱۴۱۳ ق.
۴. اسکندری علی، رامین چابکی درزآبای، «عوامل مؤثر در عناصر ارتباطی از دیدگاه قرآن کریم»، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۱.
۵. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، مصحح: سید مهدی رجایی، دارالکتب الاسلامی، قم: ۱۴۱۰ ق.
۶. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، مؤسسة آل البيت علیهم السلام، قم: ۱۴۰۹ ق.
۷. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷ ش.
۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، انتشارات مرتضوی، تهران: ۱۳۷۴ ش.
۹. زورق، محمدحسن، ارتباطات و آگاهی، سروش، تهران: ۱۳۸۸.
۱۰. سیاح طاهری، محمدحسین و دیگران، حقیقت مجازی، مرکز ملی فضای مجازی، تهران: بی تا.
۱۱. شریف رضی، محمد بن حسین، نهج البلاغة، تصحیح: صبحی صالح، هجرت، قم: ۱۴۱۴ ق.
۱۲. طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، مترجم: سید محمدباقر موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی، قم: ۱۳۷۴ ق.
۱۳. طبرسی، فضل بن حسن، ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق و ترجمه: رضا ستوده، انتشارات فراهانی، تهران: ۱۳۶۰ ش.
۱۴. طریحی فخرالدین بن محمد، مجمع البحرين، انتشارات مرتضوی، تهران: ۱۳۷۵ ه. ش.
۱۵. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، مصحح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، دارالکتب الاسلامیه، تهران: ۱۴۰۷ ق.
۱۶. مجتهدی نجفی، محمود، درک شبکه های اجتماعی، سبحان، تهران: ۱۳۹۵ ه. ش.
۱۷. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، محقق: سید هاشم رسولی محلاتی، دارالکتب الاسلامیه، تهران: ۱۴۰۴ ق.

۱۸. محسنی، منوچهر، جامعه‌شناسی جامعه اطلاعاتی، نشر دیدار، تهران: ۱۳۸۰ ه. ش.
۱۹. مصباح یزدی، محمدتقی، اخلاق در قرآن، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم: ۱۳۹۱ ش.
۲۰. مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، دارالکتب الاسلامیه، تهران: ۱۳۸۶ ه. ش.
۲۱. —، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، تهران: ۱۳۷۴ ش.
۲۲. نراقی، مهدی، جامع السعادات، مصحح: محمد کلانتر، موسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت: ۱۹۶۷ م.

References

1. The Holy Quran, Translated by Muhammad Ali Rezaei Isfahani and A Group of Professors of Al-Mustafa University, Al-Mustafa Publications, Qom: Second Edition, 2009.
2. Ibn Babawiyah (Saduq), Muhammad Ibn Ali, Al-Amali, Ketabchi, Tehran: Sixth Edition, 1997.
3. _____, Muhammad Ibn Ali, Man la Yahzurho al-Faqeeh, Islamic Publications Office, Qom: Second Edition, 1413 AH.
4. Eskandari Ali, Ramin Chabaki Darzabai, "Effective Factors in Communication Elements from the Perspective of the Holy Quran", Institute of Humanities and Cultural Studies, No. 2, Fall and Winter 2012.
5. Tamimi Amodi, Abdul Wahed bin Muhammad, Ghurar al-Hikam and Durar al-Kalam, Editor: Seyyed Mehdi Rajaei, Islamic Books Publications, Qom: 1410 AH.
6. Hur Amili, Muhammad ibn Hassan, Wasail al-Shia, Alul-Albait (A.S) Foundation, Qom: 1409 AH.
7. Dehkhoda, Ali Akbar, Dehkhoda Dictionary, Tehran: University of Tehran, Second Edition, 1998.
8. Raghbi Isfahani, Hussein Ibn Muhammad, Mufaradat of Quranic Words, Murtazavi Publications, Tehran: 1995.
9. Zoraq, Muhammad Hassan, Communication and Awareness, Soroush, Tehran: 2009.
10. Sayyah Taheri, Muhammad Hossein et al., Virtual Truth, National Cyberspace Center, Tehran: S.D.
11. Sharif Razi, Muhammad ibn Hussein, Nahj al-Balaghah [Peak of Eloquence], Edited by Subhi Salih, Hijrat, Qom: 1414 AH.
12. Tabatabai, Muhammad Hussein, Translation of Tafsir al-Mizan, Translated by Seyyed Muhammad Baqir Mousavi Hamedani, Islamic Publications Office, Qom: 1374 AH.
13. Tabrasi, Fadl Ibn Hassan, Translation of Majma 'al-Bayan in the Interpretation of the Qur'an, Research and translation: Reza Sotoudeh, Farahani Publications, Tehran: 1981.
14. Turaihi Fakhruddin Ibn Muhammad, Majma al-Bahrain, Murtazavi Publications, Tehran: 1996.
15. Kulaini, Muhammad Ibn Yaqub, Usul al-Kafi, Editor: Ali Akbar Ghaffari and Muhammad Akhundi, Islamic Books Publications, Tehran: 1407 AH.
16. Mujtahidi Najafi, Mahmoud, Understanding Social Networks, Sobhan, Tehran: 2016.
17. Majlisi, Muhammad Baqir bin Muhammad Taqi, Mirror of the Mirat al-Uqul; An Explanation of the of Alul al-Rassool's Narrations, Researcher: Seyyed Hashim Rasooli Mahallati, Islamic Books Publications, Tehran: 1404 AH.
18. Muhsini, Manouchehr, Sociology of Information Society, Didar Publishing, Tehran: 2001.
19. Misbah Yazdi, Muhammad Taqi, Ethics in the Quran, Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications, Qom: 2012.
20. Makarem Shirazi, Nasir, The Message of the Quran, Islamic Books Publications, Tehran: 2007.
21. _____, Tafsir Nomoneh, Islamic Books Publications, Tehran: 1995.
22. Naraqi, Mehdi, Jame Al-Saadat, Editor: Muhammad Kalantar, Scientific Foundation for Publications, Beirut: 1967.